

JAN ZAHRADNÍČEK – „KAM DOSÁHNE MŮJ ZLATÝ VÍR“ (Je venkovská krajina u Jana Zahradníčka ideologickým konstruktem?)

PETR KOMENDA

Jan Zahradníček se uvedl do české literatury sbírkou *Pokušení smrti* (1930), jež byla počátkem jeho překotného osobnostního vývoje. První texty jsou psány ve znamení osamocení, opuštěnosti, nezakotvenosti a pasivity, v níž odeznívají výkřiky zraněného „Já“ (ve sbírce lze rozeznat styčná místa s tvorbou Halasovou a Traklovou). Rozkolísanost Zahradníčkovy osobnosti, pozorovatelná v poezii, se promítá také do jeho korespondence z roku 1930, ve které se ozývá stesk po kavárnách, intenzivní touha po vínu, celková existenční nejistota, rezignace na vysokoškolská studia. Čím více se v prvních textech projevuje nezakotvenost básníka z Vysočiny prožívajícího tlak velkoměsta, tím více se přimyká ke svému staršímu a životně zkušenějšímu druhu Halasovi, ale i k jiným přátelům – Bedřichu Fučíkovi, Janu Čepovi. Postupně je však v Zahradníčkových dopisech i básních (v následující sbírce *Návrat* (1931)) rozpoznatelná cesta duchovní obrody. Přelomem je rok 1932, ve kterém Zahradníček učinil slib chudoby. A v tomto roce se rodila sbírka *Jeřáby* (1933), jež je psána ve znamení vítězství nad minulostí (nad alkoholem a svým handicapem), kdy autor píše knihu chval, nadosobní harmonii.

Paralelou duchovního autorova vývoje je ztvárnění krajinného tématu v prvních třech sbírkách. Jestliže se původně dění přírody a její naladění vztahovalo k lyrickému subjektu tehdy, kdy subjekt prožíval analogické psychické stavy melancholie, aniž by zde existovala diferenciací vjemů, pak již ve sbírce *Návrat* je zřejmý zřetelný posun – oko registruje mnohost věcí, tyto věci jsou pojmenovávány, ačkoli naladění zůstává stejné – sivost, šedost. Přestože se subjekt nechává krajinou a jejími jednotlivými vjemy prostupovat, zaujímá pasivní postoj: „Někdy jsou smysly jako krajina / jíž podzim přichází až ke mně / nevím kde tělo mé se začíná / a kde se končí oblaka a země.“⁴¹ (b. *Proměnění*) Diferenciací bez aktivní účasti na přírodním dění je zcela v souladu s básnickovým usebráním se, s jeho odchodem na venkov, jež se snad zprvopočátku podobal útěku. Na Halasovu prosbu, aby se vrátil do Prahy, Zahradníček odpovídá, že musí zůstat nějakou dobu v rodném Mastníku na Vysočině, neboť v Praze by se vrátil do starých kolejí, kdežto zde „si vezmu sv. Augustýna (...) a čtu a sbírám se, pak se dám se zaťatými zuby do práce a na večer jdu na svou obvyklou procházku k těm pochmurným lesům bez ptáků, do té krajiny přísné jako karmelitský klášter (...). Tady je

člověk tak osamocen, tak obehnán lesem samoty, že se musí, i proti své vůli, obrátit vzhůru a růst do výšky, může-li.“²

Obvykle bývá pojem útěku na venkov spojován s idealizací, se zastíráním skutečnosti. Zde se však ukazuje, že básníkovo usebrání se, jeho askeze a dobrovolně zvolená samota je duchovní paralelou k fyzické venkovské práci, namáhavé a tvrdé. Přiznání této reality teprve vede ke skutečné volbě mezi způsobem života ve městě a na vesnici, k přijetí hodnotových rysů daného prostoru. Zázitek duchovního obrození nevyrůstá od „čistého stolu“, je zde jakési zázemí, předpoklady – ať jsou nevýrazné a roztrfštěné (hodnoty dětství, ovlivnění krajinou), z nichž Zahradníčkovy duchovní obrození klíčí. Ale teprve sbírka *Jeřáby* a její programové básně,³ mezi něž patří báseň *Výzvy*, je oním přelomem v duchovním životě, který byl dán krajinou a jejím uviděním.⁴

Mezi nazíráním a sebeutvářením vznikla korelace, v níž jeden pól nese druhý. Proto je ve sbírce *Jeřáby* položen důraz na přísnost tvaru a strofický útvar sonetu. Asketická struktura básní je v souladu s askézí vůči sobě samému: ve vzájemném spolupůsobení dochází k průlomům v básníkově existenci a k zjištění, že dosavadní zkušenosti nepostačují.⁵ Subjekt ve své aktivitě zahlédá horizont světa: „Ne již bolest, ale opojení, / které tančíc ve hvězdu se mění, / budiž osten můj a křídlo mé.“⁶ (b. *Barevný závoj*) Vidění celistvého světa v okamžiku úžasu lze u Zahradníčka vyznačit jako otevřenost duše všem vjemům, dychtivé očekávání příštího, z něhož ústí žízeň po krajině až do exaltace. Krajina a lyrický subjekt se v krouživém vzletu navzájem podpírají až k závratí z přebytku radosti: „Jaké bohatství – nemíti / a přece všeho pánem být, / ó jaká sláva kroužiti / kol slunce bezuzdnosti své, / kol slunce poslušnosti své, / vytepat z prázdna hvězdu štít. // Kam dosáhne můj zlatý vír, (...).“⁷ (b. *Vír*). Proto tak častý výskyt apostrof, zvolání a výkřiků v těchto textech. Nejprve jednotlivé věci, a poté celá krajina vstupují do rovnoprávného dialogu s lyrickým subjektem. Láskyplné partnerství přivádí básníka k prožitku vcítění se do utrpení rostlin a živočichů (b. *Užovka*⁸).

Odfíkáni přineslo plody očištění a duchovního obrození. V dalších sbírkách si Jan Zahradníček klade otázku, jakým směrem nést toto „uvidění“, tento prožitek sakrálního časoprostoru tak, aby obstál ve všednodennosti a bylo možno z něj získávat posilu. Unést čas sakrální a podržet chvíli duchovního přerodu do dalších dnů znamenalo vztáhnout tuto chvíli k jiným hodnotám a tak ji interpretovat. Jestliže původní závrať nechávala vyvstávat svět ve své čistotě bez příměsí vnějškových hodnot, tj. ve své přirozenosti, nyní se básník začal ptát, jakou orientaci zvolit, a to tak, aby byly pokud možno uchovány intence původního prožitku. Věta z dopisu Halasovi z roku 1937: „Nezbylo jinak než se dát cestou, která se mi ukázala jako pro mne jediné možná (...).“⁹ je dokladem Zahradníčkova úsilí pokračovat v intencích básně *Výzvy*.

Zatímco první oddíl *Žíznivého léta* (1935) je rozvedením a pokračováním předchozí sbírky, v druhém oddílu poprvé nacházíme důraz na duchovní tvář krajiny. Vše ukazuje na to, že Zahradníček postupně v textech posiloval nejen všeobecný duchovní odkaz křesťanství, ale především určité pojetí, jež je svázáno s axiologií barokní krajiny. Nejprve básník tematizoval rustikální aspekty venkovské krajiny, které by bylo možno považovat za bezpříznakové – v *Žíznivém létu* je kompozice prvního oddílu sbírky založena na selském roce a jeho přírodním cyklu, zatímco druhý oddíl je založen na řádu církevního roku. Obdobná situace se opakuje rovněž v *Pozdravení slunci* (1937). Asi nejvýznamnější proměnou těchto dvou sbírek je však samotná tematizace venkovské krajiny, jež podle mého názoru v *Jeřábech* nebyla přítomna

– přinejmenším se předtím básník ještě nepokoušel uchopit její krajinný ráz.¹⁰ Uchopení krajiny v její celistvosti zvýrazňuje dva základní rysy: přírodní estetické hodnoty kraje a jeho duchovní ukotvení; vůči horizontále přírody je vztýčena vertikála transcendence: „k hukotu řeky vodorovnému / svislost všech věží se kovově rozhoupává.“¹¹ (b. *Poledne nad městem*¹²) Venkovská krajina je uvedena do určité soustavy hodnot. Lze se ptát, jakých charakteristických rysů tyto hodnoty postupně nabývají.

V lidské kultuře jako takové se v průběhu vývoje ustanovila základní triáda vztahů, skrze něž se člověk vztahuje k přírodě: přírodní ekosystémy (divočina) – zemědělská kulturní krajina (zahrada) – sídlo (město). Specifickou interpretaci této triády odlišnou od jiných kultur poskytuje křesťanství; v biblickém pojetí je sakrálním prostorem jen kulturní krajina, naproti tomu jak divočina, tak město vykazují zřetelně ambivalentní rysy. Z hlediska křesťanství divočina není nic jiného než pustina ležící ladem, a proto je vnímána jako něco nepatřičného, přičemž úkolem člověka je tuto pustinu spoutat a vtisknout jí řád, jež se stane analogií biblické zahrady Eden.¹³ Teprve postupně si evropská civilizace hledala cestu k divočině, přijetí divočiny se stalo typickým rysem romantismu.

K triádě město – zahrada (ves) – divočina Zahradníček zaujímá osobitý postoj. Jednoznačně posvěceným sakrálním prostorem je venkov. Samotné město je již chápáno ambivalentně. Od počátku bylo město pro básníka pokušením, „předpeklím“, toto téma se vrací v dalších básních, v nichž je zachyceno existenciální odcizení.¹⁴ Je to místo, o jehož posvěcení je svádkem boj se silami zla (b. *Zde ještě boj*). Na druhou stranu je celá země i s městy vnímána jako zahrada: „Zem celá s městy a lesy a s prapory v bojích / stala se Betlémem.“¹⁵ Rovněž k divočině se Zahradníček vztahuje jedinečným způsobem: mnohé prvky (kopřiva, lopuch, bez) neuklizené krajiny jsou přijímány jako něco, co má v krajině své místo (b. *Černý bez*¹⁶), nezkontrovanou divočinu však básník odmítá, jelikož ji vnímá jako ohrožující živel: „příroda dávná, nikdy přemožená / – ne s kříži cest ta matka, země, žena, / příroda bez křidel a bez naděje.“¹⁷ (b. *Poslední boj*) Přestože rozpětí sakrálního prostoru je u Zahradníčka širší než v obvyklém křesťanském pojetí, krajina nadále zůstává bipolární.

Některé indicie (indicie – které jsou postupně posilovány), však naznačují, že básník navázal nejen na křesťanskou, ale na specificky barokní interpretaci české krajiny, neboť to bylo právě baroko, jež položilo důraz na absolutní sakralizaci veškerého prostoru země zaštitěného náboženskou tradicí. Snaha uchovat hodnoty, které byly v baroku vtěleny do venkovské krajiny, a jejich obrana směřuje k vyzdvižení patronů české země, kteří národ chrání v existenčním ohrožení.¹⁸ O sbírce *Korouhve* (1940) píše v dopise básníkovi Jan Čep: „Těžko si bylo po *Pozdravení slunci* představit, že by bylo možno stoupat ještě výš, a Tys ten nadlidský div dokázal. Tys u nás jediný uskutečnil – zcela integrálně a beze zbytku – jediný – div katolické poezie. Tvá příroda je opravdu pokřtěna a žije každým dechem z chleba andělského

(...).“¹⁹ Zcela naplno se barokní zemské pojetí národa²⁰ projevuje ve skladbě *Svatý Václav*: „zrádci a odrodilci, / co nečistou rukou sahají po tvém jílci, / tvé koruny dotkli se svatokrádežně? (...) Sami se odsoudili, že zřekli se statkům, / za něž i smrt je snést. / Uschnou jak klestí. / ohni se neubrání.“²¹ Kdo se na tomto společenství podílí a kdo je z něj vyřazen?

Podle mého názoru se ideologie v kultuře konstituuje tehdy, jestliže hodnoty a normy, jež subjekt uplatňuje, jsou prosazovány na úkor jiných alternativ, které jsou naopak odmítány. Subjekt ztrácí zájem na vedení dialogu a začíná používat represivní prostředky, které mají za úkol prosazovanou normu pokud možno kodifikovat. Důraz na rodovou kontinuitu a legalitu

katolictví v duchovní tradici českých zemí má u Jana Zahradníčka za následek vyloučení „ničitelů“ této tradice: demokratů, liberálů i protestantů z prostoru „vlastního“. Konzervatismus básnickovy axiologie, který poukazoval na kult světců, na zemi – zahradu, na kmenové příbuzenství příslušníků zemského národa, jež navazovalo na balbínovskou barokní koncepci, původně ještě nemusel vést k ideologické interpretaci. Tou se stal ve chvíli, kdy básník ztotožnil princip „staré země“ s „vlastním“ a vše, co se tomuto pojetí vymykalo, s „cizím“. Proto pociťuji zřetelný rozdíl mezi sbírkami *Žitné léto* a *Pozdravení slunci*, kde je o prostor profánní sváděn duchovní zápas, a mezi *Korouhvemi* a *Svatým Václavem*, kde se mezi vlastním a cizím v rámci jednoho národa (!) otvírá propast.

Jak daleko jsme od původní jasnosti, od onoho zázraku uvidění zachyceného ve sbírce *Jeřáby*, který Jan Wiendl charakterizoval jako projev augustínovské renesance, harmonie a vyjádření křesťanského klasického ideálu!²² Přes urputný boj, jež básník sváděl o krajinu domova a který jej vedl až k výše zmíněnému ideologickému extrému, se v nárazech skutečnosti prostor zabydlené krajiny rozpadá: „Ale svět / není už líbezná doma, / ale svět plný peřiček z rozdraných hnízd“²³ (b. *Prosba*). Svědectvím sílící básnickovy beznaděje je *Žalm roku dvaadvacátého*, *La Saletta* a *Znamení moci*. Jestliže v *La Salettě* ještě zazní zoufalá prosba k svatému Václavu, aby se národ odvrátil od socialistické utopie a přiznal se k svému duchovnímu dědictví, *Znamení moci* je psáno s vědomím, že vlády se v krajinném prostoru ujímá pan Nikdo a že se ztrácí Augustinovo město Boží. Ve městě marnosti mizí i poslední zbytky tradice, v ničivém víru „Presu Božího“ ubývá prostoru a času a „stará země“ zaniká. Skladba je naprostým protipólem *Jeřábů*.

V existenciálně nejvyhrocenějších situacích se u Jana Zahradníčka z triády město – zahrada – divočina ztrácí střední prvek – zahrada domova, kdežto město a divočina se sjednocují a vytvářejí jednolitou zeď „cizího“. Nad odcizenou přítomností bez dimenze minulosti se však stále klene znamení moci – Kristův kříž.

Skrze víru v Krista si básník uchoval důvěru v život a zemi. Po návratu z vězení ví, že obnova původní koncepce staré země ve smyslu krajiny – zahrady již není možná,²⁴ ale přesto prožívá znovu zázrak závatného uvidění krajiny: *Malá botanika*,²⁵ *A nikdo*, *Sonáta nočního deště*, *Česání ovoce*. Domnívám se proto, že onen průlom v existenci, který se uskutečňoval vždy znovu a znovu ve vzácných okamžicích oslnění světelností krajiny, byl od prvopočátku na axiologii země – zahrady nezávislý. Básník spolupobýval s přírodou a jejími bytostmi v pohybu mezi viditelným a neviditelným, mezi světem krajinných fenoménů a jejich duchovní symbolizací. „Zlatý vír“ vidění v různé míře intenzity prostupuje celé dílo.

Zahradníčkovým přítelem, u něž lze rovněž objevit tematizaci venkovského prostoru, je Jan Čep. Původní východiska v pojmání krajinného prostoru – domova jsou u obou spisovatelů příznačně blízká, neboť Čepův dvojí domov je ekvivalentní dvěma rovinám Zahradníčkovy krajiny – přírody a jejího duchovního posvěcení. Rovněž Čep je svědkem rozpadu původních struktur vesnického společenství (*Modrá a zlatá – Zatopená ves*, *Zápisky Jiljího Klenu*) a jeho krajinný prostor se v důsledku tragického vývoje po roce 1945 mění v prostor exilu.²⁶ Původní téma poutníka putujícího sakrálním prostorem české země (*Polní tráva*) ústí do emauzského poutnictví, v němž jsou časoprostorové kontury vlasti založeny na evokaci a v němž je naděje nesena prožitkem mystického setkání s Kristem.²⁷ Zároveň se Čepův existenciální postoj prohlubuje až do pochybností a úzkostí, které byly zachyceny v autobiografických esejích *Poutník na zemi* a *Sestra úzkost*. Naproti tomu Zahradníček byl ve svém hodnotovém zázemí daleko

pevnější, byl ve vlastním více zabydlen a vpádu cizího se dokázal ubránit poukázáním na Augustinovu obec Boží. Čep v dopisech Zahradníčkovi stále znovu konstatuje, že Zahradníčkova poezie je heroická ve svém zápase i ve svých vítězstvích víry. Odlišné pojmání minulosti a tedy i jiné uchopení krajinného prostoru se v pozdějších letech odvíjelo od diferenciací dominant v jejich díle: zatímco Jan Čep začal klást stále větší důraz na Bergsonův pojem trvání, skrze nějž bylo možno evokovat původní krajinu i v exilu, Zahradníček setrval na původní pulsaci mezi exaltací krajinných vjemů a jejich vztažením k Augustinovu městu Božím, jež není měřitelné v lidském čase a v němž plnost bytí přesahuje konkrétní časoprostor.

Jan Zahradníček i Jan Čep se stali jedněmi z prvních důrazných obhájců českého krajinného rázu, který si až do poloviny dvacátého století v sobě uchovával významné barokní i středověké kontury a představoval tak výraznou součást národního dědictví. Krajinné prvky v dílech katolických spisovatelů nemalou měrou přispěly k obraně těchto hodnot a dodnes upozorňují na jejich postupující devastaci. A jelikož tito básníci věděli o provázanosti katolictví s archaickými strukturami tradiční zemědělské krajiny, obranou duchovní dimenze bránili i ony archaické hodnoty, které se v historii českého národa na sebe vršily jako text – palimpsest.²⁸ Zdánlivý „konzervatismus“ v jejich dílech sehrál nezanedbatelnou úlohu v uchování paměti krajiny do dnešních časů.

Summary

Petr Komenda: Jan Zahradníček: „Kam dosáhne můj zlatý vír?“ (Is Jan Zahradníček's rural landscape a construction of ideology?)

The present study is aimed at analysing the concept of landscape in Jan Zahradníček's work. Initially, the landscape carries specific features of melancholy, there are no appeals to perception (book of poetry titled "Pokušení smrti"). In the following works, the subject's activity is rising up to the level of exaltation and mystical ecstasy closely related to the fact that landscape is experienced as a sacral space (book titled "Jeřáby"). Emphasizing the landscape's religious dimension, Zahradníček gradually moves towards the merits of baroque landscape (highlighting the patrons saint of Bohemia, baroque concept of nation). Gradual ideologization excludes the "destroyers" of the tradition mentioned (i.e. democrats, liberals, Protestants) from the perception of the landscape. During the Nacist German occupation of Bohemia and in the years following 1945 the space of landscape occupied with religious virtues disintegrates (books titled "La Saletta", "Znamení moci").

¹ J. Zahradníček: *Dílo I.* Československý spisovatel, Praha 1991, s. 102. Na podobném principu je vystavěno mnoho ze Zahradníčkových básní sbírky *Návrat*. Tento postup je však zřetelně tematizován zvláště v básni *Krajina v těle*, tamtéž, s. 85.

² F. Halas – J. Zahradníček: *Není dálky... Vzájemná korespondence Františka Halase a Jana Zahradníčka z let 1930–1949*. Paseka, Praha – Litomyšl 2003, s. 17–18.

³ Jiné programové básně sbírky *Jeřáby: Vír* (J. Zahradníček: *Dílo I.*, c. d., s. 144–145). *Barevný závoj* (tamtéž, s. 147), *Výkřiky* (tamtéž, s. 163).

- ⁴ Báseň *Výzvy* (tamtéž, s. 151): „Jen se odhodlej a zřekni – / věci lkaly k branám smyslů – / harmonie zazní k číslu, / k hlasu dáme slova svá. / Jen se odhodlej a zřekni – / budeš plout jak hloubkou leknín, / v přítomnosti všech tvých ztrát / budeme tě kolébat.“
- ⁵ J. Patočka: *Tělo, společenství, jazyk, svět*. OIKOYMENH, Praha 1995, s. 107: „Třetí pohyb je pokus o prolomení pozemskosti. (...) odpoutávání od jednotlivin dává půdu, na které konečnost, situovanost, pozemskost, smrtelnost integrujeme do existence; co jsme dříve neviděli (...), to je nyní viděno.“
- ⁶ J. Zahradníček: *Dílo I.*, c. d., s. 147.
- ⁷ Tamtéž, s. 144.
- ⁸ Tamtéž, s. 136.
- ⁹ F. Halas – J. Zahradníček: *Není dálky...*, c. d., s. 59.
- ¹⁰ Krajinný ráz je pojem z krajinné ekologie, jehož úkolem je pokus o spojení ekologických a estetických hodnot krajiny. Viz I. Míchal – J. Löw: *Krajinný ráz*. Lesnická práce, Kostelec nad Černými lesy 2003.
- ¹¹ J. Zahradníček: *Dílo I.*, c. d., s. 237.
- ¹² Jiný příklad z básně *Den jediný* (tamtéž, s. 222): „však pole pšeničná chléb nesou k proměnění / ke kostelům, jež čnějí za námi.“
- ¹³ I. Míchal – J. Löw: *Krajinný ráz*, c. d., s. 41–61.
- ¹⁴ b. *Nocleh v cizím městě* (J. Zahradníček: *Dílo I.*, c. d., s. 221), *Okno zrána* (tamtéž, s. 223), *Velký pátek v městě* (tamtéž, s. 249).
- ¹⁵ Tamtéž, s. 189.
- ¹⁶ Tamtéž, s. 184–185.
- ¹⁷ J. Zahradníček: *Dílo II.* Československý spisovatel, Praha 1992, s. 77. Podobně se u básníka objevuje temný motiv lesa.
- ¹⁸ Ve sbírce *Korouhve* (1940) vedle světců sv. Vojtěcha, sv. Prokopa, sv. Cyrila a Metoděje nacházíme i sv. Jana Nepomuckého!
- ¹⁹ J. Čep – J. Zahradníček: *Korespondence I.* Edice Fontes, Aula, Praha 1995, s. 127.
- ²⁰ O barokním zemském vlastenectví i o pojetí české krajiny v baroku pojednává Z. Kalista: *Tvář baroka*. SPN, Praha 1992. Týž: *Česká barokní gotika a její žďárské ohnisko*. Blok, Brno 1970. Balbínova koncepce zemského vlastenectví viz B. Balbín: *Obrana jazyka českého čili slovanského...* Družstvo Přátel Studia v Praze, Praha 1923.
- ²¹ J. Zahradníček: *Dílo I.*, c. d., s. 327–328.
- ²² J. Wiendl: „Kontury básnického světa Zahradníčkových Jeřábů“, *Česká literatura* 47, 1999, č. 2, s. 210–211.
- ²³ J. Zahradníček: *Dílo II.*, c. d., s. 51.
- ²⁴ V Zahradníčkově deníku z 3. 8. 1960 se píše: „Naše obrazotvornost byla značně nabourána matematicko-astronomickou představou prostoru. Tam, kde se hovoří o světelných rocích, tam přestává samozřejmě jakákoli možnost vybudovat si pomocí lidských smyslů reálnou klenbu kosmického prostoru. Ten prostor, na jehož základech pracovaly všechny lidské smysly a který vysoko nad námi dovršil lidský zrak, tento prostor básnické obrazotvornosti, která má své nahoře a dole, leží obecně v troskách.“ (J. Zahradníček: *Dílo III.* Český spisovatel, Praha 1995, s. 315)
- ²⁵ *Malá botanika*: „Paměti pomoz, ty lampo duše sviť mi, / zelené srdce lesa slyším bušit zas. / Skloňte se jilmy, skloňte se v keltské přítomí, / ať střepinky snů mi do očí prší z vás. // Ať sním ještě chvíli, jak zeleň v proudech lávy / výbuchem jara stéká po stráních, / šlehají dosud plameny stromů, na obloze trávy / zas možno je čísti v těch zářících souhvězdích.“ J. Zahradníček: *Dílo II.*, c. d., s. 435–436.
- ²⁶ Viz P. Komenda: „Rozpad a obrana rodného horizontu v pozdních dílech Jana Čepa“. V tisku.
- ²⁷ Viz P. Komenda: „Pouť do Emauz: emauzská krajina v pozdním díle Jana Čepa“. V tisku.
- ²⁸ J. Sádlo: „Krajina jako interpretovaný text“. In: *Archeologie a krajinná ekologie*. Nadace projekt sever, Most 1994, s. 47–54.